

ПРОБЛЕМА ЖАНРУ В МЕМУАРИСТИЧНІЙ ДИЛОГІІ Г. КОСТЮКА „ЗУСТРІЧІ І ПРОЩАННЯ”

З'ясовується жанрова природа мемуарної діалогії українського діаспорного літературознавця, літературного критика, публіциста, мемуариста Григорія Костюка. Доводиться, що поодинокі визначення спогадів „Зустрічі і прощання” як мемуарної епопеї не відповідають жанровій природі твору.

Ключові слова: мемуаристичний роман, роман-епопея, мозаїчна композиція, абсолютна епічна дистанція, епічне минуле.

До сьогоднішнього дня залишається дискусивним питання про жанрову природу мемуарів Г. Костюка. Варто зазначити, що докладно цим питанням ніхто із дослідників не займався, дефініції „мемуаристичний роман” чи „мемуаристичний роман-епопея” щодо спогадів діаспорного літературознавця майже не підкріплені дослідженнями, що й визначає актуальність нашої статті.

Зачинателем „дискусії” з приводу означеного питання можна вважати П. Ротача, котрий хоч і назвав свою статтю, присвячену діалогії Г. Костюка, „Мемуарна епопея” [10], проте не зробив жодного пояснення свого вибору жанру. Єдине побіжне обґрунтування позиції автора знаходимо в такій фразі: „Великий це шлях в особистій людській долі, знаменний і в долі усієї країни. Це своєрідна «Історія мого сучасника», розповідь про те, як український селянин прямує до освіти, знань, наполегливо відшукує істину, і про те, яку високу ціну платить за безкомпромісність поглядів, за свої твердження” [10; с. 76] (Виділення наше. – Н. С.). Тільки в цій цитаті наявне відлуння стандартного визначення роману-епопеї.

Т. Гажа, спираючись на цитовану статтю П. Ротача, робить спробу довести справедливість дефініції „роман-епопея”. Її обґрунтування є сьогодні в українському мемуарознавстві чи не єдиним мотивуванням жанрової приналежності спогадів Г. Костюка. Проте в ньому все ж відчувається брак аргументів. Таким чином, метою нашої статті є спроба розібратися в питанні жанрової природи діалогії „Зустрічі і прощання”.

Для початку звернемось до теорії жанру роману-епопеї. Довідкові видання дуже невизначено трактують це поняття. „Літературознавчий словник-довідник” характеризує епопею як жанр, який від XVIII ст. витіснив роман; „поступово епопеєю стали називати великі й складні епічні твори (романи, цикли романів)” [8; с. 247].

„Літературний енциклопедичний словник” зазначає, що „в 19–20 ст. романічна література, заглиблюючись до осмислення національно-історичних проблем, прийшла до створення «романів-епопей». В одних «романах-епопеях» становлення характерів головних героїв

підпорядковується подіям національно-історичного масштабу [...]. Інші романи є «героїко-романтичними» епопеями, в яких становлення характерів головних героїв відбувається в процесі їх свідомої й активної участі в історичних та революційних подіях» [7; с. 513].

У „Теорії літератури” за редакцією О. Галича зазначається, що роман-епопея з’явився „в ХІХ ст. й розвивається в літературі нинішнього (ХХ ст. – Н. С.) століття як вияв глибокого осмислення письменником долі окремої людини, взятої в контексті розвитку цілого народу в героїчні та трагічні моменти його історії” [11; с. 263].

Отже, загалом у цитованих працях спостерігається однастайність у таких критеріях жанру: великий розмір, висвітлення масштабний подій загальнонаціонального значення тощо.

Одним з перших системних і масштабних досліджень жанру роману-епопеї стала монографія О. Чичеріна „Виникнення роману-епопеї”, що двічі побачила світ протягом другої половини ХХ ст. (1958; 1975) [12]. Основною заслугою автора можна вважати те, що він вивів на велику наукову арену й теоретично обґрунтував поняття „роман-епопея”, яке мало до того часу суб’єктивне, оціночне забарвлення. Проте, незважаючи на значний внесок праці О. Чичеріна в тогочасне літературознавство, канонічною вона все ж не стала. Спираючись на позитивні моменти цієї монографії, наступні дослідники піддавали аргументованій критиці низку тверджень, проголошених автором за основоположні.

Серед таких критикованих аспектів праці найпершим є твердження про фінальність роману-епопеї як жанру: „Роман-епопея – вершина епосу й найвище вираження реалізму в літературі нашого часу. Це природній розвиток і завершення епічної прози; оповідання, повість, роман та – роман-епопея” [12; с. 5]. Ю. Еткінд у критичній статті „Роман-епопея та його теоретик” рішуче не погоджувався з цим твердженням О. Чичеріна, вбачаючи в ньому „класицистичне прагнення встановити ієрархію жанрів” [13; с. 193].

Подібне несприйняття позиції О. Чичеріна щодо „вершинності” жанру роману-епопеї знаходимо і в дисертації В. Переверзіна „Роман-епопея. До проблеми жанру” [9], який, крім цього, до прорахунків монографії відносить і статус категорій „масштабності”, „об’ємності”, „повноти”, що в інтерпретації О. Чичеріна постають найголовнішою сутністю роману-епопеї [9; с. 2].

Переломний момент у процесі дослідження жанру пов’язаний із працею М. Бахтіна „Епос і роман” [1]. Протиставляючи жанри роману й класичної епопеї, дослідник говорить про їх генетичну різницю: якщо епопея є „не тільки давно готовим, але й вже глибоко зістареним жанром” [1; с. 194], то роман – „єдиний жанр серед давно готових й частково вже мертвих жанрів, котрий перебуває в процесі становлення” [1; с. 195]. На цій конститутивній рисі роману автор акцентує увагу протягом усієї статті, наголошуючи на принциповій „сучасності” романного слова, на відміну від епічного.

Переходячи до зіставлення жанрів роману та епопеї, М. Бахтін характеризує останню з таких позицій: епічне минуле як предмет зображення; національний переказ як джерело епопеї; абсолютна епічна дистанція між зображуваним світом та часом автора. Саме ці критерії й визначають природу епопеї.

Зміни ставлення до жанру роману-епопеї й наповнення терміну протягом ХХ ст. простежує Г. Белая у статті „«Фокусницьке прибирання реальності» (Про поняття «роман-епопея»)» [3]. Авторка намагається пояснити прагнення радянських літературознавців елітаризувати цей жанр. За її словами, монументальність соцреалізму як моностилю доби вимагала в ієрархії жанрів присутності роману-епопеї, оскільки „лідери тоталітарного суспільства потребували самоствердження, і реалізовувалось воно насамперед через пропаганду державності. Втіленням цієї державницької ідеї мав стати роман-епопея” [3; с. 187]. Проте існування спецзамовлення на твори цього жанру, котре спричинило появу великої кількості псевдоепопей, а також обмежена кількість справжніх романів-епопей у світовій літературі призвели до „фантомізації” жанру.

Проблему існування жанру роману-епопеї в останні кілька років порушила й вітчизняна дослідниця Н. Бернадська. Розглядаючи жанрові модифікації українського роману ХХ ст., вона зазначає, що „найбільш дискусійним у сучасному літературознавстві є питання про роман-епопею” і доходить висновку, „що подібне «метажанрове» утворення є породженням соцреалістичного канону, а епіку вивершує (і вивершував) роман, який і в минулому, і сьогодні визначає шляхи й перспективи розвитку літератури” [2; с. 391]. Заперечуючи саме існування жанру роману-епопеї, авторка спростовує у своїй гіпотезі й традиційну приналежність до роману-епопеї „оплоту” цього жанру – „Війни і миру” – доводячи, що твір за своєю суттю є ні чим іншим, як сімейною хронікою.

Беручи загалом до уваги гіпотезу дослідниці й визнаючи за нею право на існування, вважаємо хибним повторене, з певним переакцентуванням, твердження про вершинну роль роману в епічній парадигмі, причому аргументи будуть такими ж, як і при доведенні неправомірності такого висновку стосовно роману-епопеї.

Дискутивною вважаємо й постановку питання про штучність та непотрібність роману-епопеї в жанровій парадигмі епосу. Можна вважати, що роман-епопея – це черговий різновид роману, який став модним на певному проміжку соціального розвитку суспільства, його чергова жанрова модифікація. Цитований нами М. Бахтін, акцентуючи на існуванні великої кількості жанрових різновидів роману, характерною рисою вважав те, „що роман не дає стабілізуватися жодному зі своїх різновидів”, „сприяє оновленню всіх інших жанрів, він заражає їх становленням та незавершеністю. Він владно втягує їх у свою орбіту” [1; с. 197, 198].

Загалом, що жанр роману-епопеї можна схарактеризувати як синтетичний, оскільки він об’єднує риси обох своїх половинок. Тобто в

ідеалі в цьому синтетичному жанроутворенні романічне та епопейне має врівноважуватися. Якщо ж якийсь компонент домінує, тоді раціонально й доречно говорити або про роман, або про епопею.

Повернімося, проте, до основної мети нашої статті – до полемізування з висновками Т. Гажи щодо жанру мемуарів Г. Костюка. Своє твердження авторка доводить на підставі того, що автобіографічний пласт викладу матеріалу, який органічно поєднується з історичним і літературним, не є у творі домінуючим [4]. Однак саме цей факт і не дозволяє повністю аргументувати таку жанрову приналежність. Ми вже цитували визначення, за яким епопея як жанр є виявом „глибокого осмислення письменником (У нашому випадку мемуаристом. – Н.С.) долі окремої людини, взятої в контексті розвитку цілого народу в героїчні та трагічні моменти його історії” [11; с. 263]. Цього ж разу Г. Костюк прагне не так осмислити власне життя, як залишити свідчення очевидця: „Як я мислю свою ролю і свої спогади? Роля автора спогадів – це роля скромного, чесного свідка і коментатора подій. Головне в спогадах – це люди і події пережитої доби” [5; с. 14].

Т. Гажа розглядає мемуари Г. Костюка як твір, у якому „крізь образ і долю приватної людини подавалися кульмінаційні події національної історії” [4; с. 8]. За таким визначенням, дійсно, можна побачити риси епопеї. Проте, на нашу думку, в ньому є принципові перекручення. По-перше, розберемося із фразою „образ приватної людини”. Вона передбачає наявність принципової різниці між образом автора та образом персонажа у творі. Насправді ж подібної дистанції в мемуарах Г. Костюка немає. Він не відсторонюється від себе-колишнього, не презентує свої спогади як розповідь про людину, якої вже немає, навпаки, відчуває себе таким самим, тільки старшим на кілька десятків років. По-друге, фраза „подаються кульмінаційні події національної історії” також не відповідає дійсності. Автор не ставив собі за мету висвітлити *історію* України ХХ ст., натомість, викладає *історії* життя – свого та своїх знайомих і близьких. Тобто мова йде не про об’єктивне зображення історичного процесу, а про суб’єктивне сприйняття окремих історій – моментів загальної історії, – поштовхом до згадування яких стали або власне життя, або життя близьких людей, цікавих для майбутніх поколінь. Власна історія автора вплітається в історії людей, про яких він розповідає. Через це виникають численні повтори в тексті, оскільки коли мемуарист доходить хронологічно до певної віхи свого життя, вона часто буває вже викладена у зв’язку з кимось або чимось іншим.

Повертаючись до статті В. Бахтіна, зазначимо, що в „Зустрічах і прощаннях” немає жодної із зазначених дослідником конститутивних рис епопеї. „Світ епопеї – національне героїчне минуле, світ «початків» та «вершин» національної історії, світ батьків й родоначальників, світ «перших» і «кращих»”, – пише М. Бахтін [1; с. 204]. Зрозуміло, що в сучасних епопеях цей критерій діє метафорично. Проте в мемуарах Г. Костюка ми не спостерігаємо такої дії. У творі відсутня абсолютна епічна дистанція. Автор не сприймає відтворювані ним події з власного

життя як канон, законсервовані факти, натомість заново переживає й „перероблює” під себе-сьогоднішнього образи минулого. Цей момент як раз і не дає віднести твір до роману-епопеї, оскільки йде в розріз із констатованою М. Бахтіним наявністю в епопеї „давньої й могутньої епічної традиції”, яка, немов матриця, накладається на відтворювані сучасні події й переносить „на них ціннісно-часову форму минулого”, долучає „їх до світу батьків, початків і вершин, ніби канонізуючи їх при житті” [1; с. 204-205].

Не є предметом зображення в мемуарах Г. Костюка й „абсолютне минуле”. Для автора його минуле – це відкритий наратив, „незавершене сучасне”, історія, в якій ще не поставлено останню крапку. Це, відповідно, також дає нам право класифікувати твір як мемуарний роман, який, як і будь-який інший зразок цього жанру, живиться саме зі „стихії незавершеного сучасного”, що „не дає цьому жанру застигнути” [1; с. 218]. Епопея ж має бути замкнена й завершена, це є слово в останній інстанції, яке неможливо ані спростувати, ані дописати, це еталонне „минуле”, в якому навіки залишилося все „перше”, що автоматично сприймається як „краще”.

Будь-який епопейний образ є образом пам’яті, спрямованим на звеличення минулого. Торкаючись проблеми „пам’яті” у творах мемуарного характеру, М. Бахтін наділяє її в таких випадках особливим характером, твердячи, що „це пам’ять про свою сучасність і про себе самого. Це негероїзуюча пам’ять; у ній є момент механічності й запису (не монументального). Це особиста пам’ять без спадковості, обмежена особистим життям (немає батьків і поколінь)” [1; с. 215]. Герої Г. Костюка – це не об’єкт пам’яті автора, це об’єкт живого бачення й контакту. Це може бути реакцією на близьку неминучу смерть, в очікуванні якої, власне, і створювалися спогади. Саме вона й спонукає мемуариста до „переживання” власного життя.

Мозаїчна композиція спогадів також не налаштовує на сприйняття твору як епопеї, оскільки остання передбачає певну монолітність оповіді. Про таку особливість побудови мемуарів Г. Костюка писали багато дослідників й критиків. Б. Рубчак, наприклад, зазначав: „Мені подобається своєрідна мозаїчність побудови, з силуетками і особистими «інтерлюдіями» з власних переживань” [6]. Твір Г. Костюка складається з безлічі замальовок, літературних портретів, принагідних згадок, перехресних сюжетів. Більш-менш чітка сюжетна побудова спостерігається тільки при відтворенні дитинства та в окремих частинах зображення еміграційного життя. Проте навіть у цих випадках мемуарист часто відхиляється від логічно-послідовного принципу оповіді: пейзажні замальовки Поділля, „кадри” спогадів з найменшого віку, постійні кореляції з майбутнім у першому томі та ґрунтовні портрети другого тому, які теж є частинами мозаїки, тільки досить великими, – всі ці „окремі” мозаїчні елементи в сукупності становлять об’ємну картину життя автора, на яку можна дивитися з безлічі боків.

Отже, дослідивши сучасний стан вивчення жанру роману-епопеї, спираючись на хрестоматійну працю М. Бахтіна „Епос і роман”, послуговуючись новітніми розробками в цій галузі, при визначенні жанрової природи мемуарної діалогії Г. Костюка доходимо висновку про хибне тлумачення її як „мемуаристичної епопеї”, яке часом

зустрічається у фаховій літературі. Спогади діаспорного митця не визначаються жодною з конститутивних рис епопеї, обґрунтованих М. Бахтіним (епічне минуле, епічна дистанція, героїчний переказ). Відкритість тексту, „стихія незавершеного сучасного” як предмет зображення, відсутність статичності в композиції (мозаїчність), безпосереднє відтворення пам’ятних для автора подій не з метою висвітлення, як дехто твердить, історії й долі країни, а з метою виокремлення з далекого плану, наближення до себе всіх тих постатей, з якими пройдено життя і з якими вже навіки розлучений, тощо – усе це свідчення на користь романічності Костюкових спогадів.

1. *Бахтин М.* Эпос и роман. – СПб.: Азбука, 2000. – 304 с.
2. *Бернадська Н.* Теорія роману як жанру в українському літературознавстві. Дис. ... д-ра філол. наук: 10.01.06. – теорія літератури / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 425 с.
3. *Белая Г.* „Фокусническое устранение реальности” (О понятии „роман-эпопея”) // Вопросы литературы. – 1998. – № 3. – С. 170–201.
4. *Гажя Т.* Українська літературна мемуаристика другої половини ХХ століття: становлення об’єктного і суб’єктного типів. Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. – українська література / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2006. – 19с.
5. *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. Книга перша. – Едмонтон, Торонто, 1987. – 743с.
6. Лист Від Б.Рубчака 1 жовтня 1988 // ІЛ НАН. – Фонд 217 [Номер аркуша зазначити неможливо].
7. Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. Кожевникова В. и Николаева П. – М.: Сов. энциклопедия. – 1987. – 750 с.
8. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як та ін. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Видавничий центр „Академія”, 2006. – 752 с.
9. *Переверзин В. М.* Роман-эпопея. К проблеме жанра. Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08. – теорія літератури. – М., 1979. – 20 с.
10. *Ротач П.* Мемуарна епопея // Слово і час. – 1991. – №7. – С. 76–78.
11. Теорія літератури: Підручник / За наук. ред. О. Галича. – К.: Либідь, 2001. – 488 с.
12. *Чичерин А.* Возникновение романа-эпопеи. Изд. 2-е. – М., 1975. – 356 с.
13. *Эткинд Ю.* Роман-эпопея и его теоретик // Звезда. – 1960 – № 1. – С. 191–193.

Summary

In the article „The problem of determination of genre of the Hrygory Kostyuk memoirs «Meetings and farewells»” an author tries to find out about genre nature of the Hrygory Kostyuk memoirs. Actuality of this research is predefined because nobody of researchers probe this question thoroughly, definitions memoiristic novel whether memoiristic epic-novel almost not supported by scientific researches. The object of article – to set that single determinations of flashbacks – «Meetings and farewells» as a memoir epic does not correspond to the genre nature of work.

Key words: memoiristic novel, epic-novel, inlaid composition, epic past, absolutely-epic distance.